

ГЕНЕЗА ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Максименка С.Д. Генеза особистості: теоретико-методологічний аспект. Стаття присвячена розгляду методологічних проблем дослідження психології особистості. Проаналізована проблема наукового аналізу "схоплення" плину складно структурованого утвору, яким є особистість, зокрема, висвітлені можливості й обмеження номотетичного та ідеографічного методів, проблеми редукціонізму, питання конституюючого начала особистості. Показано, що найбільш адекватним методом дослідження особистості залишається генетико-моделюючий метод; експліковані основні принципи використання.

Ключові слова: психологія особистості, розвиток особистості, методи дослідження, генетико-моделюючий метод, нужда, біосоціальна єдність.

Максименко С.Д. Генезис личности: теоретико-методологический аспект. Статья посвящена рассмотрению методологических проблем исследования психологии личности. Проанализирована проблема научного анализа "схватывания" течения сложно структурированного образования, каким является личность, в частности, освещены возможности и ограничения номотетического и идеографического методов, проблемы редукционизма, вопрос конституирующих начала личности. Показано, что наиболее адекватным методом исследования личности остается генетико-моделирующий метод; эксплицированы основные принципы использования.

Ключевые слова: психология личности, развитие личности, методы исследования, генетико-моделирующий метод, нужда, биосоциальное единство.

Наукове дослідження психології особистості як дійсного (а не уявного лише) предмета вивчення, як унікальної, неповторної цілісності, що координує всю психічну діяльність, являє собою надзвичайно важливу проблему. Вихідні методологами генетичної психології визначають магістральні лінії дослідження психології особистості і центральні питання: "Як виникає особистість?", "Якими є психологічні механізми її існування й розвитку?". Відповідь на перше питання полягає в тому, що особистість створюється, і отже, вона є – твір. Це зовсім особливий твір, що все життя перебуває у власному становленні. Він продовжує створювати себе, ускладнювати (або спрощувати), самореалізовуватись, вдосконалюватись. Він само-існує. І в цьому сенсі особистість є власним автором. Але справжнє диво полягає в тому, що особистість є не лише автором себе-як-твору: вона потенційно і актуально є авто-

ром іншої, нової особистості – людської дитини. Цей абсолютно унікальний акт спів-творчості двох особистостей, двох люблячих людей і є дійсним началом ...

Особистість – це форма існування психіки людини, що становить собою цілісну систему, яка здатна до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

"Особистість починається з нужди як генези висхідної одиниці, з любові" – ця теза суперечить вихідному положенню вітчизняної психології щодо онтогенезу особистості, яке було втілено в назву статті О.М.Леонтьєва: "Начало личности – поступок" і дало поштовх цілому напрямку української "психології вчинку". Вчинок, якщо його брати в розумінні О.М.Леонтьєва і В.А.Роменця, ніколи не може бути "началом особистості", оскільки для того, щоб його здійснити, треба вже бути особистістю: усвідомлювати власне "Я", усвідомлювати "Я Іншого" і виявляти певне ставлення до нього.

Справа в тому, що сучасна наука не має головного – методу, який був би адекватним даному предмету. Метод виступає центральною ланкою всієї проблеми психології особистості, оскільки він є не лише засобом отримання наукових емпіричних фактів. Метод являє собою ще й засіб втілення наукового знання, спосіб його існування і зберігання.

У широкому узагальненому значенні ми розглядаємо метод як теоретично оформлений засіб й водночас результат специфічного предметного ідей і уявлень дослідника про предмет вивчення. Розпредметнення відбувається вже після того, як за допомогою даного методу дослідник отримує та усвідомить наукову інформацію.

Дане концептуальне розуміння методу дає можливість досягнути логічно-послідовну схему дослідження: уявлення дослідника про психологічну природу особистості, які виникли в нього на підставі буденних фактів, засвоєних теоретичних знань та усвідомлення власного життєвого досвіду, зустрічаючись з новими фактами і новим досвідом, породжують проблему. Її вирішення потребує нових наукових емпіричних фактів, і метод з'являється як, з одного боку, опредметнення уявлень, з іншого – як відображення проблеми, а ще з іншого – як ідеальна технологія, адекватна за своїми ключовими параметрами тій системі, яка має вивчатися, – тобто особистості.

Але чи можна в науковому аналізі "схопити" плин такого складноструктурованого утворення, яким є особистість людини? Відповіді на це запитання дуже просто: це обов'язково треба зробити, адже лише в такому разі ми отримаємо дані про об'єкт вивчення, а не підтверд-

ження чи спростування власних міркувань щодо нього. Але наскільки реально здійснити таке пізнання на сучасному етапі розвитку психології? Це вже питання про метод, яким ми будемо вивчати.

Відсутність методу, адекватного вихідним уявленням та об'єкту дослідження, породжує скепсис і розчарування та примушує дослідника добудовувати свої вихідні позиції самому, тобто шукати відповіді на поставлені запитання не в об'єкті дослідження, а в книжках та власному досвіді. Це, як бачимо, є дуже далеким від наукового пізнання.

Дуже типовий і яскравий приклад – Гордон Оллпорт і його робота над створенням теорії особистості. Оллпорт належить до тих небагатьох персоналогів, які розуміли дійсне ключове значення проблеми методу в теоретизуванні з приводу природи особистості і віддавали собі звіт про існуючу вражаючу суперечність між теоретичними уявленнями і способом збирання емпіричних фактів, а отже, їхню реальну цінність. Він найбільш чітко й яскраво визначає істотні ознаки особистості – цілісність і унікальність – і робить такий необхідний крок у бік створення адекватних цим атрибутивним ознакам методів. У Г.Оллпорта ми зустрічаємо поділ усіх існуючих методів дослідження особистості на дві полярні групи – номотетичні та ідеографічні [10]. І цей поділ виявляється настільки важливим, що, як доводить автор, йому відповідають два різні теоретичні підходи до вивчення особистості, які дістають ті самі назви. Ідеографічний (морфогенетичний) підхід полягає в спробі досліджувати особистість як унікальну цілісність і передбачає застосування відповідних методів та методичних процедур. Номотетичний підхід є, власне, традиційно існуючим напрямом – коли особистість штучно розкладається на складові, і певні узагальнення намагаються отримати лише за допомогою набору великої кількості результатів з тим, щоб вони були статистично достовірними. Оллпорт все зрозумів вірно, але в реальних своїх емпіричних дослідженнях використовував саме останній, номотетичний метод, і тому його наукові тексти читаються як драматичні твори: ми відчуваємо, як важко йому ставати на той самий шлях, який він критикує, – отримувати узагальнення не від емпіричних даних, а завдяки власним роздумам. Г.Оллпорт не зміг створити методу, який опредметнив би його вихідні уявлення, і в цьому – його дійсна проблема. Вона, однак, є загальною для психології особистості. Більшість учених вбачає її розв'язання в редукціонізмі: оскільки особистість – надто "великий" об'єкт, то в ньому треба спочатку теоретично виокремлювати деякі частини, проте не будь-які, а змістові, тобто ті, дослідження яких буде, власне, адекватним вивченню всієї особистості [10]. Це звернення до так званого консти-

туюючого начала особистості, безумовно, було кроком уперед. Але дуже швидко виявилася дивна річ – кожен дослідник виділяв різне конституююче начало. Якщо говорити про вітчизняну психологію, то в якості такої вихідної інстанції розглядалася і спрямованість (Л.І.Божович) [2], і відношення (В.М.М'ясищев)[9], і спілкування (О.О.Бодальов), і ієрархія діяльностей та мотивів (О.М.Леонтьєв) [6], і вибірковість (М.Ф.Добринін), і настановлення (Д.М.Узнадзе), і емоційна спрямованість (Б.І.Додонов) etc. Той самий процес спостерігаємо в зарубіжній психології. Лише З.Фройд був до кінця послідовним. Безумовно, його підхід – теж редукція, і не дуже проаналізована. Але нас тут цікавить інше. Адже саме Фройд (і поки що тільки йому) вдалося втілити свої уявлення в метод, застосувати цей метод, отримати результати і саме на їх основі побудувати теорію особистості. Інша справа, що змістовно Фройд, власне, проігнорував атрибутивні ознаки особистості: і цілісність, і активність, і унікальність. Тому доля його теорії не відрізняється від усіх інших – часткове уявлення, побудоване на аналізі довільно обраної структури, не може дати нічого іншого, крім того, що воно й означало. І якщо це претендує на всезагальність – виходить лише непорозуміння [11].

Для того щоб зрозуміти, що таке особистість, треба пояснити і показати (відтворити в моделях) процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей та механізмів виникає і розвивається особистість як цілісність. Цей шлях пошуку призводить, зрештою, до можливості відповідати на запитання: "Що розвивається?", "Що є об'єктом розвитку?".

Чи може сучасна психологія особистості подолати кризу методу дослідження? Нам здається, що для цього існують всі підстави.

"Некласична психологія" Л.С.Виготського (культурно-історична теорія) містить у собі важливі вихідні методологеми, подальша розробка й осмислення яких впритул підводять нас до створення адекватного методу дослідження особистості. З точки зору даної теорії, культура є ідеальним представництвом реальних здібностей людей, а психіка людини – "соціокультурним і семіотичним утворенням, що розвивається в ситуаціях спілкування" [3]. Для психології це положення, як вважає Ф.Т.Михайлов, виявляється дійсним визначенням власного предмета дослідження: "1) формування в онтогенезі системоутворювальної вихідної здібності цілеспрямованого ставлення до свого буття, світу, його об'єктивних умов; 2) розвиток цієї здібності в багатстві чисельності її проявів (у мисленні, емоціях, волі, увазі і т. ін.); 3) перетворення їх у цілісність (єдність) усього суб'єктивного світу індивіда" [3]. Йдеться, таким чином, про вихідну (ключову) здібність людини, яка

розвивається за власними законами і на цій підставі об'єднує всі психічні явища в єдине й унікальне ціле – особистість.

У цих міркуваннях ми вбачаємо суттєвий момент щодо методу дослідження особистості – цілісність може бути досліджена адекватно, якщо реально вивчатиметься процес її виникнення і становлення, а не певний результат (postfaktum). Таким чином, вихідна наукова проблема психологічного дослідження тут принципово змінюється – не сама по собі цілісність особистості як факт є проблемою, а процес її виникнення. Іншими словами, психологія особистості має починатися не з констатації наявних психічних структур і пошуку засобів їх подальшого аналізу, а з "проблеми формування людської суб'єктивності, проблеми засад процесу перетворення об'єктивних умов буття людини у внутрішній світ, що суб'єктивно переживається, опосередковує, спрямовує і мотивує життєдіяльність" [3].

Так виникає ще один суттєвий методологічний аспект – вищі психічні функції людини (тобто особистість, адже ми визначили її як форму існування людської психіки в цілому) взагалі не дані як такі, а – задані, їх не можна дослідити, не задаючи індивіду засобів їхньої побудови. В цілому йдеться про дослідження розвитку і дослідження в розвитку. П.Я.Гальперін зазначав, що лише в генезисі розкривається дійсна будова психічних функцій: коли вони повністю утворюються, будову їх стає неможливо розрізнити, більше того, вони відходять "в глибину" і приховуються "явищем" зовсім іншого виду, природи і будови.

Викладені методологічні положення були опредметнені авторами культурно-історичної теорії в особливому методі дослідження – експериментально-генетичному. Сенс цього методу полягає в тому, що предметність діяльності і відповідна до неї інтерпсихічна форма організується й вибудовується самим експериментатором, з урахуванням відомих механізмів і теоретичних положень. Дослідник не створює стимули та не фіксує реакції – він організовує розвиток певного психічного процесу, він – поруч, а не "супроти", враховуючи те, що підсилено акцентував Л.С.Виготський: не лише об'єкт перед дослідником, але й дослідник – перед об'єктом. Такий спільний рух, спільно-розподілена діяльність і дозволяє дійсно вивчати, як виникає й розвивається та чи інша вища психічна функція, а отже, як вона побудована.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку "одиниць" зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є нужда як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу

відбивають специфіку існування об'єкта вивчення – природного і водночас соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні результати щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної лінії розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально "природних" умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Інший момент. Привласнення культурно-історичного досвіду у вигляді засобів-знаків, що починається на певному (не початковому!) етапі онтогенезу, відбувається лише на основі власної активності індивіда, спрямованої на задоволення існуючих потреб. Це – азбука культурно-історичної теорії. Але тут з'являються, як мінімум, два кардинальні запитання. Як виникає сам цей етап, з якого починається "вросання в культуру"? Що було до його виникнення і що привело до його появи?

Друга група питань стосується, власне, потреб. Адже індивід ніколи актуально не переживає як такої потреби у привласненні здібності. Що ж означає фраза про те, що це привласнення здійснюється в процесі реалізації потреб? І чому індивід (як засвідчують наші експериментальні результати) на будь-якому із найранніших етапів онтогенезу виявляється готовим до інтеріоризації? Це, по-перше. А, по-друге, звідки виникають людські потреби, що породжує їх?

Відповідь на ці фундаментальні питання вимагає створення нової методології як методу теоретичного аналізу особистості.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі, на відміну від інших методів, спеціально задається дослідником через конструювання змістово-операціональних сторін предметної діяльності. Причому специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу.

Тут родовий психічний процес, нехай буде це спосіб мислення чи пам'ять, відтворюється окремим індивідом за тими соціально-культурними нормами, які зробили його здобутком духовної культури суспільства.

Спіраючись на висловлювання Ф.Енгельса, зазначимо, що експериментально-генетичний метод, фіксуючи власною організацією "об'єктивну діалектику речей", породжує "суб'єктивну діалектику ідей", складну діалектику психічного світу індивіда, який розвивається за законами відображення дійсності.

Ці закони виражаються не в абстрактно-загальній формі, а як змістово-поопераційна система певної діяльності. Лише у такій якості вони стають основою тих зв'язків та відносин, які утворюють психічний процес, що розвивається. Таким чином, саме змістово-поопераційна система експериментально-генетичного методу є психологічним центром дослідження.

Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта. У педагогічній психології таким універсальним способом організації активності суб'єкта є задача, розв'язання якої і передбачає функціонування відповідного психічного процесу.

Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу розв'язання задачі її моделі.

Учбова задача в експериментально-генетичному дослідженні служить штучним засобом викликання й розвитку психічних процесів, специфічною їх моделлю. Звичайно, між моделлю як об'єктивним та психічним як суб'єктивним, породженим на її основі, немає повної тотожності, а виникають відношення адекватності. У процесі інтеріоризації (привласнення) зовнішні соціальні зразки спочатку стають засобами психологічної організації й регуляції діяльності суб'єкта, а потім переходять у внутрішній план, набуваючи форми психічних процесів. Вони не залишаються незмінними, а в ході свого функціонування збагачуються, набуваючи необхідної лабільності.

Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних функцій, які привласнюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує в собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури (у вигляді способів аналізу) самому психічному.

За допомогою експериментально-генетичного методу досліджено механізми виникнення і розвитку окремих вищих психічних функцій, а саме: суб'єкт, застосовуючи (створюючи) спеціальні засоби, привласнює загальнолюдські здібності, що існують в соціальному оточенні у вигляді опредметнених проявів інших суб'єктів, і перетворює їх у власні здібності (вищі психічні функції). Встановлено психологічний механізм цього явища – інтеріоризація. Встановлено також, що в подальшому привласнені вказаним шляхом здібності вже як інтрапсихічні структури утворюють "навколо себе" те, що дістало назву "міжфункціональні психологічні системи", і визначають подальші процеси "вростання" інди-

віда в культуру, опосередковуючи їх зсередини (явище подвійного опосередкування). Ці дані дозволили впритул підійти до аналізу особистості. Але даний метод не може охопити особистість як цілісність, що являє собою не суму окремих частин, а їхню особливу організованість і рухливе взаємопроникнення, тобто цілісність, яка "присутня" в усій особистості і в кожній її окремоті, яка специфікується щоразу відповідно до конкретної частини, залишаючись при цьому рівною собі самій. У цьому сенсі експериментально-генетичний метод є "типовим" номотетичним способом дослідження особистості. Хоча він і спрямований на те, щоб установити, як ця унікальна система, що саморозвивається, створює свою власну цілісність, сама цілісність знову залишається "за дужками", і дослідник має добудовувати її у власному уявленні, виходячи з конкретних і часткових результатів.

Жива істота, яка починається в материнському лоні, є первісно "плоть від плоті" твором двох людських істот. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований в двох люблячих істотах – батьках) опредметнюється і втілюється в дивне створіння – нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме – біосоціальну. Нужда двох, біосоціальна за природою, нужда їх один в одному і нужда у власному продовженні – творінні, породжує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись в різних потребах і забезпечує, в тому числі, і те, що називається "вростанням в культуру". Нужда виступає і носієм віковичного досвіду людини (і як біологічної, і як соціальної істоти), і водночас вона є активатором особистісної активності. Активатором, енергія якого ніколи не згасає, тому що вона втілюється і відновлюється в новому житті.

... Коли ми спостерігаємо (досліджуємо) людську дитину в перший період її існування після фізичного народження, наш чуттєвий досвід (або й експеримент) надає нам інформацію про окремі частини, їх взаємозв'язок, функціонування. При цьому "щось дуже головне", суттєве, залишається поза нашим чуттєвим дослідом, але ми знаємо про це. Ми знаємо, що це – жива, людська істота, що в основі її існування – дія біосоціальної нужди, що вона, істота, вже зараз є втіленням всього природного й культурного досвіду і конкретно – своїх батьків, що вона готова стати особистістю, і ми можемо уявити, якою вона стане (і біологічно, і соціально). Це знання – не менш реальне, ніж те, що ми отримуємо в чуттєвому плані, воно просто – інше. В.Гете дуже давно назвав таке знання напрочуд вдало – "точна фантазія": тобто це наша вільна побудова, але вона, ніби, "не зовсім" вільна, оскільки є водночас і точною, адже ґрунтується на надійних емпіричних даних. Це є наше проектуван-

ня цілісного об'єкта вивчення. Але ця "точна фантазія" не охоплюється існуючими в психології дослідницькими процедурами. Вона або "мається на увазі", або підмінюється якимись частковими поняттями – домислами, які взагалі-то ніякого стосунку до об'єкта вивчення не мають. Це є феномен, перед яким психологія в усіх її напрямках і проявах завжди зупинялася і заявляла, що далеко не все може бути дане в досвіді.

Ми вважаємо по-іншому. Якщо чуттєвий досвід виявляється недостатнім у поясненні феномена особистості, немає сенсу ні зупинятися, ні привчати думку до спекулятивних хитросплетінь. Треба подолати даний недолік шляхом розширення та якісної зміни досвіду. Підкреслимо: йдеться не лише про розширення (скільки б нових методик і технік ми не застосовували, якщо вони виходять з існуючої неадекватної парадигми, то нічим не допоможуть). Необхідна саме якісна зміна, тобто зовсім інший і новий досвід, який відповідав би сутності самого явища, що вивчається.

У даному випадку суттєвою є єдність: природа – олюднена, людина – оприроднена. Тому що олюднена природа і оприроднена людина – це є реальний феномен (а не лише фраза) і як такий він має різні форми існування. Одна з них – біосфера як єдність, а інша – людська істота як єдність. В останній ця єдність викликається й утримується нуждою, біосоціальною за своєю сутністю.

Набуття якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження, адекватного і об'єкту, і вихідним положенням. Це не може бути аналітичний метод, оскільки нужда як вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального не розкладає, а створює, інтегрує цілісну особистість у процесі її онтогенезу. Отже, це має бути метод, який би моделював генезу особистості. Ми назвемо його генетико-моделюючим, оскільки ця назва максимально відповідає його сутності. (Є необхідність зауважити, що в теорії розвивального навчання генетико-моделюючий метод називається генетико-моделюючим експериментом, ототожнюється з формуючим навчальним експериментом. Нам здається, що це ототожнення є непорозумінням, оскільки відображає точку зору, ніби Л.С.Виготський вживав терміни: "експериментально-генетичний метод" і "генетико-моделюючий" як синоніми, що, на наш погляд, є дуже сумнівним).

Особистість являє собою складну систему, що саморозвивається, тобто сама моделює і реалізує власну генезу. Для того, щоб науково дослідити цей процес, а отже, й дослідити саму особистість, ми повинні створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а – викликали, співіснували б з ним. В ідеалі це є співіснування за принципом сполучальності (Г.С.Костюк): ми по-

винні дати змогу особистості (об'єкту) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але водночас надавати їй керовано такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричному констатуванню і верифікації.

Генетико-моделюючий метод, як уже зазначалося, не є, власне, аналізом. Разом з тим він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичну складову. Не на підставі тільки даних чуттєвого досвіду, і не на підставі тільки емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складових з третьою – "точною фантазією" (або – креативністю), ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістові одиниці, які були б самостійними й самодостатніми, несли в собі всю цілісність і забезпечували в своїй сукупності її (цілісності) функціонування і саморозвиток. Останнє – головне і суттєве: "одиниця" системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих "одиниць", які встановлювалися в експериментально-генетичному методі. Образно і разом з тим, абсолютно точно кажучи, – вона має бути живою. Дотримання цього і буде означати відхід від редукції.

Не слід також забувати, що й сама особистість є дійсною "одиницею" існування і розвитку людської психіки. І в цій своїй іпостасі вона – далі не розкладається. Психіка людини – особистісна, і цей вираз означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу чи явища буде адекватним лише тоді, коли це останнє розглядатиметься як змістове відгалуження особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим (Зазначимо, що це не враховується в психології, не йде далі декларації).

Як встановити в аналізі змістові "одиниці" особистості? Звернемося знову до "точної фантазії": генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечується особливою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. Нужда як суперечлива рухлива і енергетична єдність біологічного й соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського в людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею-носієм особистісної природи психіки людини. В своєму "розгортанні" нужда "зустрічається" з соціальними та біологічними факторами оточення людини і задає змістові точки-одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і "вузликами" структури, і водночас – лініями розвитку особистості.

Існування (функціонування, розвиток) окремих ліній розвитку особистості (змістових "вузликів" її структури) має, таким чином, досить жорстку подвійну зумовленість – детермінованість.

Всезагальний плин людської нужди "зустрічається" з факторами оточення (біологічними чи соціальними). Виникають відгалуження нуж-

ди – потреби, які, реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, що спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами й органами людського організму).

Так виникає диференціація інтегрованої єдності особистості.

Отже, аналітична складова генетико-моделюючого методу спрямована на виокремлення змістових рухливих одиниць генези й самомоделювання. І хоча це принципово відрізняється від встановлення одиниць у межах експериментально-генетичних, ми залишаємо без змін назву першого принципу нашого методу – принципу аналізу за одиницями.

Згідно з нашою методологічною парадигмою, застосування генетико-моделюючого методу дозволить, нарешті, "повернути людину в психологію", оскільки метод дає можливість проаналізувати і водночас інтегрувати те вихідне системотвірне начало особистості, яким виступає нужда як унікальна єдність біологічного і соціального та їх активатор. Розробка методу, таким чином, є першочерговою і найбільш актуальною проблемою. На даному етапі нами розроблені основні принципи його побудови і застосування (перший з них – "аналіз за одиницями" тут викладено). Інший важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості відображає її первісну природу. Це принцип єдності біологічного і соціального. Статус принципу наукового методу не дозволяє лише декларувати дану єдність, оскільки в цьому випадку він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити, що саме мається на увазі, що розуміється під єдністю?

Свого часу В.Штерн, дуже уважно розглядаючи проблему взаємодії біологічного і соціального в особистості, сформулював "принцип конвергенції". Його сутність полягає в тому, що ні про яку функцію особистості, ні про яку її властивість не можна сказати, виникає вона ззовні чи зсередини. Треба розібратися, що в ній виникає ззовні, а що зсередини, оскільки одне й друге бере участь – але неоднакову – в її здійсненні [12]. Питання, однак, виявляється набагато складнішим. Ми вважаємо, що складну суперечливу взаємодію біологічного і соціального є сенс розглядати в двох площинах – як фактори, що діють на особистість (1), і як фактори, що утворюють особистість і забезпечують її існування й розвиток "зсередини". Перша площина аналізу являє собою взаємодію "особистість – навколишній світ". У ній дійсно можна до деякої міри виокремлювати власне біологічні (природні) фактори і соціальні. Хоча останні насправді ніколи не є суто соціальними, адже всі вони являють собою продукт людини (людства), в якому певним чином втілено не лише соціальне, але й біологічне тієї цілісної, біосоц-

іальної істоти, що їх створювала. Якщо ж розглядати біологічне і соціальне як внутрішнє, особистісне, слід визнати, що ми ніколи не маємо в цьому випадку їхньої окремоті. Читач уже зрозумів, що ми відступаемо від традиційного розгляду біологічного як спадкового і тілесного: "внутрі" особистості біологічні і соціальні фактори не існують як окремі, кожен з них являє собою інобуття іншого. Будь-яка думка, образ, ідея, потреба неможлива поза біологічними структурами і функціями організму. Так само вірним є і зворотнє: кожна тілесна структура, кожна біологічна функція людини – це прояв людського ества, тобто це те, що первісно несе в собі як біологічне, так і соціальне втілення. І психосоматичні явища, які інтенсивно досліджуються сучасною наукою, є найкращим підтвердженням цього.

Принцип єдності біологічного і соціального відкриває дійсну сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витоками є потреби, вона помиляється. Адже постає дуже просте й доречне запитання: а звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою є особистість. Виникає уявлення про дух як першоджерело активності, яке не може бути досліджене в межах сучасної науки. Знову найцікавіше й найголовніше зникає в психології. Ми стверджуємо, що таке вихідне першоджерело активності особистості насправді існує, і воно цілком підлягає науковому дослідженню. І це є нужда. В.В.Давидов наголошував: "Нужда є глибинною основою потреби... Проблема полягає в тому, як ця нужда у людини перетворюється на відповідну потребу" [4]. Далі зазначається, що цього ще ніхто в психології не вивчав, і це є правда. В.В.Давидов розглядає нужду в контексті діяльності (а не особистості) як її важливу складову і зовсім не намагається аналізувати її психологічний зміст, зазначаючи, що це "дуже складна майбутня розмова..." [4]. Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, крім існування її як соціобіологічного енергетичного під'рунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності логічного й соціального в межах генетико-моделюючого методу означає вивчення онтогенезу від його дійсного початку, дослідження механізмів виникнення потреб з нуж-

ди. В цілому – розгляд у будь-якому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетико-моделюючого методу є принцип креативності. "Зустрічі" нужди з численними і різноманітними об'єктами та явищами не просто породжують потреби, вони зумовлюють цілепокладання й розвиток власних і унікальних засобів досягнення цілей. Це є фактично творчістю. Свого часу А.Адлер постулював наявність у особистості особливої інстанції – "креативного Я", яка забезпечує існування за власними цілями й бажаннями, формування своїх життєвих шляхів і стилів [1]. Саме в цьому сенсі ми вживаємо термін "креативність". Отже, йдеться про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту опредметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама по собі дана особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена в ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання та самомоделювання. Саме це приводить, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення в свідомості минулого, сучасного й майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини.

Креативність є глибинною, первісною і абсолютно "природною" ознакою особистості – це є вища форма активності. Активність, яка створює і залишає слід, втілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Коли О.Ф.Лосєв називає вираження однією з атрибутивних ознак особистості, він чітко визначає, що це вираження насправді є водночас і актом створення цього світу.

Дотриматися принципу креативності під час аналізу (і дослідження) особистості – означає "взяти" її існування в цілому, в тій унікальній спрямованій єдності, в котрій вона лише й існує. І це означає реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості. А з іншого боку, – це означає віддати собі звіт в тому, що все однозначне і прогнозоване, – те, що ми намагаємося отримати в сучасних експериментах, є насправді навіть не конкретним випадком, а справжнім артефактом. І в цьому – головний недолік досліджень у галузі психології особистості. У зв'язку з цим ми формулюємо наступний принцип – принцип рефлексивного релятивізму, який фіксує принципову неможливість встановлювати точні виміри і реєструвати вищі уні-

кальні – творчі вияви особистості [7]. Адже самодетермінація через власну нужду відкриває людині принципово ненасичувану можливість різноманітності буквально всіх проявів і властивостей. Наявність рефлексії як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків "зустрічі" нужди з життям людини робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині дійсну нескінченність ресурсів самозміни у кожний момент часу. В цілому це явище є добре відомим: згадаймо хоча б настійливе твердження Ф.М.Достоевського про неосяжну глибину і непередбачуваність "дійсної, ґрунтовної особистості" кожної людини. Разом з тим прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особистості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів: наші знання є обмеженими і завжди будуть такими: ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. В зв'язку з цим відкривається дійсна обмеженість і несерйозність спроб схематизування-модельовання особистості. В зв'язку з цим же відкривається дійсна глибина страждань людини, якою маніпулюють або яка сама маніпулює...

Водночас принципи креативності і релятивізму відкривають дійсний зміст явища суб'єктності: нужда в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує і функціонує так, як це було в ранньому дитинстві, як було на початку: поза волею даної людини забезпечується її життєздатність і плин життя в цілому. Інша "гілка" нужди спрямовується виключно на "зустрічі" з соціальним світом. Саме ці "зустрічі" породжують вищі психічні функції – цілепокладання, пристраєність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб'єкт.

Останній принцип генетико-модельовального методу дослідження особистості – єдність експериментальної і генетичної лінії розвитку. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей в культурно-історичній теорії. Ще в праці, яка, власне, й присвячувалася розробці основних положень і методів дослідження, Л.С.Виготський геніально передбачав труднощі, пов'язані з тим, що вивчення психології вищої функції в її формуванні призводить до фундаментального (і сакраментального, якщо хочете) питання: а чи так формується дана функція поза експериментально-генетичним методом, в "природних", так би мовити, умовах [3]. Іншими словами: самі формуємо, і те, що формуємо, – те й вивчаємо. А як насправді, без нашого втручання? Гостроту цього питання, на жаль, не помітили послідовники й учні. І даремно психологія стала "формуальною", формувальний експеримент і нині є необхідним атрибутом дисертаційних досліджень, але ж, пам'ятаємо (?),

наука повинна вивчати об'єкт в його логіці, а не власну логіку дослідника в об'єкті, що ним же й створюється. Питання залишилось поза увагою, а наскільки ж воно загостриться, коли "в психологію повернеться людина"? Адже головним стане питання, на яке нині просто ніхто не звертає уваги: коли у дитини штучно формується (і вивчається), скажімо, опосередковане запам'ятовування способом "вروضування-привласнення", сама дитина при цьому існує і розвивається як цілісність. Ми вивчаємо дискретний момент – як воно вروضується, як привласнюється. А що відбувається при цьому з дитиною, з її іншими функціями та явищами? І кардинальне питання: а як це відбувається у інших дітей, у тих, у кого ніхто нічого не формує спеціально?

Повернемося знову до Л.С.Виготського, який стверджував (і абсолютно справедливо), що новий концептуальний підхід вимагає нового, адекватного методу дослідження. Ми вважаємо, що генетико-моделюючий метод (у нашому його розумінні) відбиває ті сутнісні ідеї, які ми намагаємося реалізувати у дослідженні особистості як цілісності, що саморозвивається завдяки дії біосоціальної основи – нужди, її опредметнення у структурі даної особистості.

Цілісна особистість виходить на перший план у генетико-моделюючому дослідженні. І ми легко скочуємося в феноменологічний напрям, коли даємо собі звіт, що тут (див. принцип креативності) нічого "змоделювати" не можна, не порушивши філігранно тонкий процес само-моделювання і саморозвитку. Отже, залишається тільки опис? Ні, ми впевнені, що поєднання цієї "природно" – генетичної лінії розвитку з експериментальною можливе, але не шляхом формування-привласнення здібностей, а шляхом створення в експерименті особливих умов розгортання та "уповільнення" становлення цілісних одиниць аналізу. Це має відбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих) можливостей для самомоделювання.

Повернемося знову до Л.С.Виготського, який стверджував (і абсолютно справедливо), що новий концептуальний підхід вимагає нового, адекватного методу дослідження [3]. Ми вважаємо, що генетико-моделюючий метод (в нашому його розумінні) відбиває ті сутнісні ідеї, які ми намагаємося реалізувати в дослідженні особистості як цілісності, яка саморозвивається завдяки дії біосоціальної основи – нужди, що опредметнилася в даній особистості. Проаналізовані тут принципи дозволяють створити змістове під'руччя для дослідження: 1) принцип аналізу за одиницями; 2) принцип єдності біологічного і соціального; 3) принцип креативності; 4) принцип рефлексивного реалізму; 5) принцип єдності генетичної і соціальної ліній розвитку.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Наука жить / А. Адлер // Психология личности в трудах зарубежных психологов: Хрестоматия. – СПб. : Питер, 2000. – С. 52-64.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Выготский Л.С. Собр. соч. : в 6-ти т. / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982.
4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1996. – 240 с.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
7. Лосев А.Ф. Диалектика мифа // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – 526 с.
8. Михайлов Ф.Т. Общественное сознание и самосознание индивида / Ф.Т. Михайлов. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
9. Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н. Мясищев. – Л. : Наука, 1960.
10. Оллпорт Г. Личность в психологии / Г. Оллпорт. – М. : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1982. – 325 с.
11. Фрейд З. Основные принципы психоанализа / З. Фрейд. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1998. – 284 с.
12. Штерн Э. Прикладная психология / Э. Штерн. – К. : Госиздат Украины, 1925. – 112 с.

Spisok vikoristanix dzherel

1. Adler A. Nauka zhit' / A. Adler // Psihologija lichnosti v trudah zarubezhnyh psihologov: Hrestomatija. – SPb. : Piter, 2000. – S. 52-64.
2. Bozhovich L.I. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozdaste / L.I. Bozhovich. – M. : Prosveshhenie, 1968. – 464 s.
3. Vygotskij L.S. Sobr. soch. : v 6-ti t. / L.S. Vygotskij. – M. : Pedagogika, 1982.
4. Davydov V.V. Problemy razvivajushhego obuchenija / V.V. Davydov. – M. : Pedagogika, 1996. – 240 s.
5. Kostjuk G.S. Navchal'no-vihovnij proces i psihichnij rozvitok osobistosti / G.S. Kostjuk. – K. : Rad. shkola, 1989. – 608 s.
6. Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' / A.N. Leont'ev. – M. : Politizdat, 1977. – 304 s.
7. Losev A.F. Dialektika mifa // Losev A.F. Filosofija. Mifologija. Kul'tura. – M. : Politizdat, 1991. – 526 s.

8. Mihajlov F.T. Obshhestvennoe soznanie i samosoznanie individa / F.T. Mihajlov. – M. : Nauka, 1990. – 224 s.
9. Mjasishhev V.N. Lichnost' i nevrozy / V.N. Mjasishhev. – L. : Nauka, 1960.
10. Ollport G. Lichnost' v psihologii / G. Ollport. – M. : KSP+ ; SPb. : Juventa, 1982. – 325 s.
11. Frejd Z. Osnovnye principy psihoanaliza / Z. Frejd. – M. : Refl-buk ; K. : Vakler, 1998. – 284 s.
12. Shtern Je. Prikladnaja psihologija / Je. Shtern. – K. : Gosizdat Ukrainy, 1925. – 112 s.

Maksymenko S.D. The genesis of personality: theoretical-methodological aspects. *The article is devoted to the methodological problems of the researching in the psychology of personality. The original metodologema is to understand that personality is the author of its own self. Personality is a form of existence of the human psychics, which is an integrated system that is capable of self-development, self-determination, conscious activity and self-regulation of the subject and has a unique inner world.*

The problems of scientific analysis of the "catching" of the flow of complex structured formation, which is the personality, in particular the capabilities and limitations of the nomothetic and ideographic methods are highlighted, as well as the problems of reductionism, the questions of constitutive principle.

Personality is the real "units" of the existence and development of human psychics. In this "incarnation" it not be further decomposed. The need appear the substrates of the real process of personal development. The need appear both the substrates of the lifelong human experience (both as a biological and a social being), while it is an "activator" of personal activity.

Therefore, the most appropriate method of study of personality is genetic-modeling method. It differs from others that the studying of mental process or function is initially constructed as a model of a certain activity, and then actualized through special methods of the subject's activity.

The basic principles of using the genetic-modeling method have been analyzed: the principle of analysis by units, the principle of biological and social integrity, the principle of self-motion and self-development, creativity principle, the principle of reflexive relativism, the principle of unity of experimental and genetic lines in development. The article is devoted to the methodological problems of the research into the psychology of personality. The problems of scientific analysis of "catching" of the flow of the complex structured formation, which is the personality, in particular, highlighted the capabilities and limitations of the nomothetic and ideographic methods, problems of reductionism, and the questions of the constitutive principle. It, that the most appropriate method of study of personality has been shown to be genetic-modeling method. The basic principles of using the genetic-modeling method were explicated.

Key words: *psychology of personality, development of personality, research methods, genetic-modeling method, need, biosocial unit.*

Отримано: 9.07.2014 р.